

УДК 159.98

А. І. ЧЕРКАШИН,*кандидат психологічних наук, доцент,**професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами**Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»***ДЕФІНІЦІЯ ЛІДЕРСТВА У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ**

Наведено результати досліджень дефініції лідерства у працях вітчизняних учених. Визначено, що лідер є членом групи, яка дає йому право приймати відповідальні рішення у значущих для неї ситуаціях. Вказано, що лідерська позиція зовнішньо виявляється в лідерській поведінці та діяльності, а внутрішньо зумовлюється системою установок, цілей і цінностей та відображає характер потреб, мотивів і переконань особистості. Наголошено, що лідерська обдарованість забезпечує вплив, успіх і провідні позиції в системі міжособистісних стосунків, ефективне управління групою, а також творчий підхід до вирішення соціальних проблем.

Ключові слова: *лідерство, особистість, лідерський потенціал, лідерська позиція, лідерська обдарованість.*

Cherkashyn, A.I. (2016), "Definition of leadership within the works of domestic scholars" ["Definitsiia liderstva u pratsiakh vitchyznianskykh uchenykh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 4, pp. 157–161.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства характеризується зміною управлінських моделей у різних сферах життєдіяльності людини. На зміну суворим адмініструванню та менеджменту приходять нова модель управлінського лідерства. Відношення до людини як до творця власної долі, а не як до суб'єкта, що працює за гроші чи зі страху покарання, викликає необхідність розроблення нових форм і методів формування лідерської спрямованості в кожній сучасній особистості. О. О. Нестуля та І. С. Нестуля, наголошуючи на важливості особистісної спрямованості на лідерство, зазначають: «Лідер будує свої відносини з послідовниками на основі авторитету та впливу, а не влади та примусу, виказуючи глибоку зацікавленість у розвитку потенціалу кожної особистості. Заради цього він готовий відмовитися від установлених управлінських стереотипів, адже його мета – не «примусити», а «залучити» послідовників до творчої спільної діяльності заради досягнення спільних цілей» [1, с. 5–6]. Відповідно особливості сформованості лідерських тенденцій у різних галузях народного господарства потребують подальшого вивчення.

Стан дослідження. Проблемам вивчення лідерства присвячені наукові праці вітчизняних учених Т. В. Гури, І. А. Зязюна, С. А. Калашнік, В. Є. Михайличенко, О. О. Нестулі, С. І. Нестулі, О. Г. Романовського, О. С. Пономарьова, Н. В. Підбуцької, Г. В. Попової та ін. Однак, на нашу думку, проблема дослідження формування особистості лідерів в умовах інтеграції українського суспільства в європейський простір потребує подальшого вивчення й уза-

гальнення з метою адаптації кожної людини до вимог сьогодення.

Мета дослідження полягає у визначенні наукового змісту дефініції «лідер» у сучасних дослідженнях вітчизняних учених.

Виклад основного матеріалу. На думку О. С. Пономарьова, «лідерство є складним індивідуально-суспільним феноменом, соціально-психологічна природа якого достатньо повно вивчена. Це зумовлено тією виключно важливою роллю, яку воно відіграє в процесах життєзабезпечення й розвитку суспільства та соціальних груп різного масштабу і призначення» [2, с. 11]. О. Г. Романовський та В. Є. Михайличенко визначають лідерство як «здатність впливати на інших людей у напрямку досягнення визначеної мети» [3, с. 514].

С. В. Походенко відзначає, що лідерство є домінантою в різноманітних видах діяльності підлітків. Досліджуючи потенційну мотивацію до лідерства, науковець наголошує на важкості опанування молодшими підлітками її глибинних механізмів і відокремлення від рівня дії. Вона вказує, що їм притаманні високі відсоткові показники неінтеріоризованих моральних норм у мотиваційній сфері та слабо виражена мотивація самоствердження. Вчинок лідера підлітки визначають соціальними сподіваннями, бажанням позитивного й уникнення негативного зовнішнього оцінювання і пов'язаними з ними соціальними почуттями, неінтеріоризованими моральними нормами. Вказується, що в молодших підлітків слабо розвинені внутрішні механізми соціальної активності, на них більше впливають усвідомлені зовнішні вимоги. Середні й старші підлітки вчинок лідера визначають

сформованими особистісними, власними моральними уявленнями. Потреба у власній і соціальній ідентифікації себе як лідера стає визначальною рисою соціального пристосування особистості підлітка до мінливих ситуацій розвитку соціуму. Отже, когнітивно-мотиваційна сфера підлітків залежить від їх соціального статусу. С. В. Походенко доходить висновку, що мотиваційна сфера лідерів у підлітковому віці має більшу когнітивну складність за параметром диференційованості, що визначає їх спроможність виконання лідерських функцій і власного розвитку особистості [4].

Досліджуючи формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки, Н. П. Бабкова-Пилипенко визначає лідерство як соціальний процес взаємодії керівника та групи, спрямований на досягнення загальної мети, при цьому лідер виступає як порадник, організатор і викладач, який мотивує послідовників шляхом власного прикладу чи іншого заохочення. Лідерські якості дослідниця розглядає як сукупність психологічних якостей особистості (вольових якостей, відповідальності, рішучості, гнучкості мислення), комунікативної та професійної компетентностей, умінь до групової взаємодії, що розвиваються та вдосконалюються в процесі професійної діяльності. Вказується, що такий підхід змінює існуюче уявлення про лідерів як домінуючу структуру управління, дає можливість подальшого вивчення цього поняття як складової майбутньої професійної діяльності економістів [5, с. 13].

Учена також визначає структуру лідерських якостей економістів, яка містить такі чотири компоненти: індивідуально-психологічний, комунікативно-креативний, організаторсько-діловий і соціально-груповий. Кожен із них містить відповідні психологічні якості (вольові, аналітичні, мотиваційні; комунікативні, творчі; професійні, організаторські; адаптивні, контекстуальні, інтегративні) та вміння (когнітивні, рефлексійні, професійні та кооперативні). У дослідженні запропоновано чотири етапи формування лідерських якостей: інформаційно-мотиваційний, орієнтаційний, виконавчий і контрольнo-корегуючий. Пропонується:

- на інформаційно-мотиваційному етапі формувати позитивну мотивацію наявності лідерських якостей, яка спонукає до усвідомлення необхідності процесу формування цих якостей для ефективної діяльності в майбутньому; визначати рівень розвитку лідерських якостей за власною оцінкою економістів;

- на орієнтаційному етапі формувати елементи індивідуально-психологічного, комуніка-

тивно креативного, організаторсько-ділового, соціально-групового компонентів лідерських якостей шляхом створення «ситуації успіху» на заняттях та орієнтації на стимулююче середовище в процесі професійної підготовки;

- на виконавчому етапі формувати навички активного використання лідерських якостей майбутніх економістів у професійній діяльності шляхом уведення додаткових навчальних дисциплін факультативно, поглиблення курсу професійної підготовки студентів і викладання спецкурсу «Сучасний лідер»;

- на контрольнo-корегуючому етапі проводити перевірку рівнів сформованості лідерських якостей економістів, вносити корективи в процес формування цих якостей.

О. В. Хмизова, досліджуючи формування лідерської позиції в молодших школярів у позаурочній діяльності, робить висновок, що лідерська позиція являє собою комплексне, відносно стійке, динамічне особистісне утворення, що характеризується певною системою ставлень людини до людей і самої себе у складності соціальних відносин [6, с. 16]. У дослідженні наголошується, що лідерська позиція зовнішньо виявляється в лідерській поведінці та діяльності, а внутрішньо зумовлюється системою установок, цілей і цінностей та відображає характер потреб, мотивів і переконань особистості. Учена зазначає, що структура лідерської позиції особистості містить такі три основних компоненти: когнітивний (знання про себе та інших, про лідерство і лідерів, про лідерські вміння, навички, переконання); мотиваційно-емоційний (мотиви лідерства, потреби, емоції, ціннісні ставлення); діяльнісно-поведінковий (дії, вчинки, діяльність, лідерська поведінка).

Основними критеріями сформованості лідерської позиції в молодших школярів у дослідженні визначаються здатність до самоаналізу власної лідерської позиції, соціальна спрямованість і соціальна активність. Визначено деякі ефективні організаційно-педагогічні умови формування лідерської позиції в молодших школярів у позаурочній діяльності, а саме: формування лідерської позиції на засадах особистісно-орієнтованого виховання в початковій школі; врахування специфіки та розвиток мотивації лідерства в молодших школярів; забезпечення у виховному процесі можливостей для прояву учнями лідерської поведінки; вдосконалення педагогічної компетентності вчителя-вихователя та підвищення рівня психолого-педагогічних знань батьків з питань формування лідерської позиції в молодших школярів.

Заслуговує уваги розроблена О. В. Хмизовою технологія формування лідерської позиції в молодших школярів у позаурочній діяльності, яка містить такі взаємопов'язані компоненти: концептуальний (концептуальна основа дослідження), цільовий (мета і завдання технології), змістовий (програма «Азбука лідерства»), цикл занять для педагогів і психологів, цикл занять для батьків), процесуальний (форми, методи й прийоми виховної роботи) та оцінно-результативний (засоби діагностування, рівні сформованості лідерської позиції в молодших школярів). Результати практичного впровадження вказаної технології дозволила дослідниці сформувати в більшій кількості молодших школярів позитивну спрямованість і демократичний стиль як універсального, так і ситуативного лідерства [6, с. 17–18].

Н. В. Мараховська під поняттям «лідер» розуміє особистість з потенціалом, який цінний для групи і завдяки якому вона може впливати на інших людей [7, с. 15]. Учена зазначає, що головну роль у формуванні лідерських якостей учителя відіграє здатність впливати на учнів і вести їх за собою, в результаті чого учні персоніфікують власні ідеали в образі вчителя. У дослідженні виявлено особливості формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу, а саме: збагачення мотиваційно-ціннісної сфери майбутніх учителів мотивами лідерства, здобуття знань про лідерство за рахунок розкриття змісту цих дисциплін, який відбиває інформацію про людину, її особистісні якості, зокрема лідерські; формування лідерських умінь і дотримання стійкої лідерської позиції студентами в процесі діалогічної взаємодії, яка є характерною ознакою гуманітарних дисциплін. Головними педагогічними умовами формування лідерських якостей майбутніх учителів визначено: спрямування мотиваційно-ціннісної сфери майбутнього вчителя на лідерство в процесі навчання з метою збереження ним стійкого інтересу до розкриття лідерського потенціалу, мотивації на досягнення успіху в педагогічній діяльності; здобуття майбутнім учителем сукупності інтегрованих знань про лідерство в педагогічній діяльності для їх якісного засвоєння; забезпечення розвитку лідерських умінь майбутнього вчителя в процесі навчання з метою засвоєння ним операцій (дій) лідерства та якісного здійснення педагогічної діяльності; набуття майбутнім учителем практичного досвіду лідерства під час педагогічної практики для збереження стійкої лідерської позиції в педагогічній діяльності. Визначені педагогічні умови

дозволили сформувати у студентів лідерські якості в процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу.

Уточнено Н. В. Мараховською також критерії та показники сформованості лідерських якостей майбутніх учителів: мотиваційний (прагнення стати лідером у педагогічній діяльності), когнітивний (характер засвоєння знань про лідерство в педагогічній діяльності); операційний (лідерські вміння – організаторські, комунікативні, перцептивні, прогностичні, креативні, саморегуляції); контрольно-корегувальний (забезпечує збереження стійкої лідерської позиції, яка відображається в самовираженні лідерських якостей у педагогічному процесі, подоланні перешкод, що заважають самореалізації в лідерстві) [7, с. 17–18].

А. В. Кобера, досліджуючи організаційно-психологічні детермінанти лідерства в органах внутрішніх справ України, визначає лідерство як соціально детермінований процес організації малої групи й управління нею, який сприяє ефективному досягненню групових цілей в оптимальні строки і викликає широкий дослідницький інтерес на різних рівнях наукового пізнання – філософському, загальнонауковому та конкретно-науковому. Учена зазначає, що основними чинниками лідерства в науці виділено такі: особливості особистості лідера; рівень сформованості його лідерських якостей та лідерська спрямованість; рівень організації групи, її соціально-психологічна атмосфера та особливості ситуації, в якій реалізується лідерство; рольова поведінка лідера в системі соціальних стосунків; відповідність формальної та неформальної структури групи; стратегії прийняття групового рішення, стиль лідерської поведінки, особливості завдань, що стоять перед групою; інтеракція між лідером і послідовниками та особливості впливу, який здійснює лідер [8, с. 13–14].

Лідерська спрямованість розглядається дослідницею як складне системне утворення, що детермінує саме лідерську поведінку особистості, ставлення до себе як до лідера певної групи людей, до послідовників й охоплює систему мотивів, їх взаємодію та стосунки, які проявляються в мотивах, інтересах і цілях. Лідерська спрямованість має цілісну, багаторівневу структуру та включає в себе шість компонентів, а саме: специфічність, стійкість, інтенсивність спрямованості, широту мотивації, дієвість спрямованості та рівень задоволеності статусом [8, с. 9].

Також А. В. Коберою запропоновано та апробовано інтеграційну психологічну модель

формування психологічних якостей управлінського лідера органів внутрішніх справ, у структурі якої виділені такі значущі компоненти, як лідерська спрямованість, професійна компетентність і лідерський потенціал особистості. У ході дослідження на основі експертних оцінок виділено комплекс особистісних якостей і психологічних характеристик, які становлять лідерський потенціал особистості. Лідерський потенціал особистості включає: комунікабельність, цілеспрямованість, відповідальність, наполегливість, мотивацію до успіху, врівноваженість, розсудливість, компромісність, емпатію, позитивну самооцінку, впевненість у собі, щирість, рішучість, розвинуту інтуїцію, чутливість, готовність до ризику (іноваційність), критичність (до себе й інших) і реалізується через емоційну, поведінкову та когнітивну гнучкість [8, с. 15].

Науковець О. А. Болотська у власному дослідженні визначає соціально-педагогічні умови гендерного виховання жінок-лідерів у діяльності громадських організацій і рухів. На її думку, жінка-лідер – це досвідчена, далекоглядна, смілива й відповідальна особистість, здатна до аналізу й прогнозування, користується авторитетом у соціальному оточенні та має можливість інтелектуального впливу на нього, вміє консолідувати навколо себе маси, реалізувати ідею, якій присвятила себе [9, с. 11].

А. В. Мітлош провела психологічний аналіз лідерської обдарованості членів молодіжних громадських об'єднань. Лідерську обдарованість вона розглядає як вид обдарованості, який характеризується особливим поєднанням якостей, умінь і психологічних особливостей особистості, що забезпечують вплив, успіх та провідні позиції в системі міжособистісних стосунків, ефективне управління групою, а також творчий підхід до вирішення соціальних проблем. З нашої точки зору, цікавим є те, що дослідниця визначила зв'язок між умовами виховного впливу в сім'ї, соціальним статусом сім'ї та психологічним портретом молодіжного лідера. Отже, лідери молодіжних громадських організацій, які в дитинстві переживали сімейні травми (асоціальні прояви поведінки батьків, неповна сім'я, низький матеріальний статус), намагаються певним чином компенсувати негативні фактори мікросередовища через мотивацію досягнення в майбутньому високого соціального й матеріального статусу та досягнення соціальної справедливості. Лідери, які зростали в сім'ях з високим соціальним статусом, благополучним економічним та емоційним станом, відзначаються деякою соціальною інфантильністю, що проявляється у значно нижчій соціаль-

ній активності. А. В. Мітлош указує, що соціально-емоційні травми, спричинені факторами мезо- та макросередовища, мають значний вплив на розвиток лідерських якостей починаючи з середнього та старшого шкільного віку, посилюють прагнення респондентів уникнути негараздів у стосунках і навчання шляхом проєктування себе на майбутні досягнення.

Модель лідерської обдарованості, за А. В. Мітлош, включає в себе фактори розвитку лідерського потенціалу протягом життя особистості, високу мотивацію, високий рівень емоційного й соціального інтелекту та креативний підхід до вирішення складних соціальних проблем, спілкування, стратегічного планування, знаходження методів для втілення плану, знаходження способів вирішення завдання як у стабільній, так і у змінній ситуації. Залежно від креативності визначено такі три види моделей лідерської обдарованості: інноваційний лідер, лідер-натхненник, лідер – динамічний стратег. Креативність лідера-натхненника проявляється в умінні мотивувати інших на виконання завдання та досягнення мети, у спілкуванні, рольовій пластичності. Креативність лідера – динамічного стратега проявляється у плануванні, вмінні окреслити шлях для досягнення кінцевої мети, проаналізувавши його з різних сторін. Креативність інноваційного лідера проявляється в умінні швидко змінювати свої дії у змінній ситуації, звільняючись від закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв'язання проблеми, знаходити нові, нестандартні способи дій за змінених умов і способи втілення ідеї [10, с. 11].

Висновки. Дослідження дефініції лідерства у працях вітчизняних учених має різнобічний характер. Лідерство є складним індивідуально-суспільним феноменом, соціально-психологічна природа якого достатньо повно вивчена. Лідер є членом групи, яка дає йому право приймати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях. Лідерська позиція особистості зовнішньо виявляється в лідерській поведінці та діяльності, а внутрішньо зумовлюється системою установок, цілей і цінностей та відображає характер потреб, мотивів і переконань особистості. Лідерська обдарованість забезпечує вплив, успіх і провідні позиції в системі міжособистісних стосунків, ефективне управління групою, а також творчий підхід до вирішення соціальних проблем. Вважаємо, що дефініція «лідерство» є недостатньо дослідженою саме як необхідна особистісна риса сучасного фахівця. А тому пріоритетним напрямком подальшого дослідження є формування особистості лідера

в умовах сучасного навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах.

Список бібліографічних посилань

1. Нестуля О. О., Нестуля С. І. Основи лідерства. Наукові концепції (середина ХХ – початок ХХІ ст.): навч. посіб. Полтава: ПУЕТ, 2016. 375 с.
2. Пономарьов О. С. Феномен лідерства у контексті суспільних проблем. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2015. № 4. С. 11–19.
3. Романовський О. Г., Михайличенко В. Є. Філософія досягнення успіху. Психологічний аспект: підручник. Харків: НТУ «ХПІ», 2007. 592 с.
4. Походенко С. В. Психологічні особливості мотивації лідерства у підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1998. 20 с.
5. Бабкова-Пилипенко Н. П. Формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Ялта, 2011. 20 с.
6. Хмизова О. В. Формування лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2010. 21 с.
7. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2009. 22 с.
8. Кобера А. В. Організаційно-психологічні детермінанти лідерства в органах внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Київ, 2008. 16 с.
9. Болотська О. А. Соціально-педагогічні умови гендерного виховання жінок-лідерів у діяльності громадських організацій та рухів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2008. 20 с.
10. Мітлош А. В. Психологічний аналіз лідерської обдарованості членів молодіжних громадських об'єднань: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2007. 20 с.

Надійшла до редколегії 16.12.2016

ЧЕРКАШИН А. И. ДЕФИНИЦИЯ ЛИДЕРСТВА В ТРУДАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ УЧЁНЫХ

Приведены результаты исследований дефиниции лидерства в трудах отечественных учёных. Определено, что лидер является членом группы, которая даёт ему право принимать ответственные решения в значимых для неё ситуациях. Указано, что лидерская позиция внешне проявляется в лидерском поведении и деятельности, а внутренне лидерская позиция предопределяется системой установок, целей и ценностей и отражает характер потребностей, мотивов и убеждений личности. Отмечено, что лидерская одарённость обеспечивает влияние, успех и лидирующие позиции в системе межличностных отношений, эффективное управление группой, а также творческий подход к решению социальных проблем.

Ключевые слова: лидерство, личность, лидерский потенциал, лидерская позиция, лидерская одарённость.

CHERKASHYN A. I. DEFINITION OF LEADERSHIP WITHIN THE WORKS OF DOMESTIC SCHOLARS

The author of the paper has provided results of the research of the definition of leadership within the works of Ukrainian scholars. It has been emphasized that leadership is a complex individual and social phenomenon, social and psychological nature of which is sufficiently studied. This is due to the crucial role that it plays in the processes of life support and development of society and social groups of all sizes and purposes.

It has been noted that leadership as a social process of interaction between the manager and the group is aimed at achieving a common goal, and the leader acts as an adviser, organizer and teacher, who motivates followers by the own example or other encouragement. The leader is a member of the group, which gives him the right to take responsible decisions within important situations. Leadership position is a complex, relatively stable, dynamic personal formation, characterized by a certain system of human attitudes to people and to itself within the complexity of social relations. Leadership position is outwardly manifested in the leadership behavior and activities, and is internally conditioned by the system of arrangements, aims and values and reflects the nature of the needs, motivations and beliefs of an individual. It has been emphasized that the leadership talent ensures impact, success and leading positions in the system of interpersonal relations, efficient management of a team, as well as creative approach to solving social problems.

Leadership orientation is considered as a complex system entity that determines individual's leadership behavior itself, attitude to himself as to the leader of a group of people, to followers and embraces a system of motivations, their interactions and relationships that are reflected in the motives, interests and goals.

Keywords: leadership, personality, leadership potential, leadership position, leadership talent.